

ULUG‘BEK HAMDAM ROMANLARIDA XRONOTOP TALQINI

Avazov Vahobjon Tolibjon o‘g‘li
Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annatsiya: Ulug‘bek Hamdamning romanlarida makon va zamon zamiridagi turfa xil xarakterlarning badiiy ifodasi, ularning ruhiy-ma’naviy olamini yoritishdagi o‘ziga xosliklar haqida so‘z boradi. Badiiy voqelikning talqinida ijodkor konsepsiyasining ifoda shakllari mujassamlashganligi, badiiy vaqt kategoriyasining matndagi funksiyalari haqidagi tushunchalar tahlillar misolida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Vaqt, makon, xronotop, tasvir, talqin, badiiylik.

ХРОНОТОПИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В РОМАНАХ УЛУГ-БЕКА ХАМДАМА

Аннотация: В романах Улугбека Хамдама рассматриваются художественное выражение разнообразных характеров, скрытых за пространством и временем, а также особенности освещения их духовно-нравственного мира. Анализируется воплощение концепции автора в интерпретации художественной реальности, а также функции категории художественного времени в тексте.

Ключевые слова: время, пространство, хронотоп, изображение, интерпретация, художественность.

CHRONOTOPIC INTERPRETATION IN THE NOVELS OF ULUGH BEK HAMDAM

Abstract: In the novels of Ulugbek Hamdam, the artistic expression of various characters hidden behind space and time, as well as the features of the illumination of their spiritual and moral world are considered. The embodiment of the author's concept in the interpretation of artistic reality, as well as the functions of the category of artistic time in the text are analyzed.

Keywords: time, space, chronotope, image, interpretation, artistry.

Kirish. Insoniyat ongli tafakkurga ega bo‘lgan davrdan boshlab, olamni, borliqni anglashga intilib yashaydi. Bu xususiyat esa ma’lum bir makonda va zamonda yuzaga chiqadi. Shuning uchun badiiy adabiyot insonni anlash tamoyilida xronotop poetikasi birlamchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Adabiyot nazariyasida aytilganidek: “Ijodkor badiiy obrazlarga odatdagidek muhabbat bilan qaraydi, hayotga o‘zida bor ideallarning ko‘pisini shu obraz

siyosida mujassamlashtiradi. Biroq, ma’lum bir hayot sharoiti ijtimoiy muhit, xususan asarda ko‘zda tutilgan g‘oya asosida badiiy obraz faol kurashchi darajasiga ko‘tarilmaydi” [1,168-bet]. Asosli ta’kidlanganidek, badiiy asardagi qahramonlarning o‘zi bir olam, ularning o‘ziga xos xarakter xususiyati mavjud bo‘lgani kabi, qaysidir oilaviy muhitda tarbiyalanadi, shakllanadi, bu esa xronotopning badiiy funksiyasini yuzaga chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ijodkor tafakkurining mahsuli bo‘lgan badiiy asardagi turfa xil ifoda shakllari uning poetik xususiyatlarini tahlili uchun imkon beradi. Istiqloq yillariga kelib badiiy adabiyotning o‘ziga xos talqinlarida jiddiy o‘zgarishlar, Sharq va G‘arb adabiy hodisalaridan oziqlanish jarayonlarini alohida qayd etib o‘tish lozim. Badiiyatdagi o‘zgarishlarning turfa olamini tahlil qilish esa, adabiyotshunoslikda ham turlicha yondoshuvlarni, asosli xulosalarni yuzga chiqardi. Zamon va makon san’atga taalluqli ekanligini birinchi bo‘lib G.E. Lessing, keyinroq G.V.Gegel ta’kidlagan bo‘lsa, u XIX asr oxiri, ayniqsa XX asr san’atning barcha turlarini, shu jumladan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslikning diqqat markaziga tortilayotgan mavzulardan biriga aylandi.

Bu fikrlarni inkor qilmagan holda, biz vaqtning yuqoridagi majoziy belgilaridan tashqari san’atkorlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri vaqni ko‘rsatib o‘tishlarini, yil fasllari tasvirini, oqarsuv va badiiy obrazlarning kelajak haqidagi orzu-umidlari, bizga ba’zan lirik chekinishga o‘xshab ko‘rinadigan, aslida esa qahramonning hozirgi vaqtdan tarixga, aniqroq qilib aytganda esa, o‘z o‘tmishiga sayohati bilan bog‘liq va boshqa epizodlarni, jumladan inson hayoti haqida so‘z yuritganda vaqt unga hamma vaqt hamrohligini ham e’tiborga olish lozim deb hisoblaymiz. Shundagina asardagi xronotop haqida to‘liqroq tushunchaga ega bo‘lamiz.

Bizga ma’lumki, adabiyotning asosiy ob’ekti-inson. Uning hayotida vaqt katta ahamiyatga ega. Shuning uchun yozuvchi, rassom, haykaltarosh, umuman san’atkorlar asarda vaqt tasviriga katta ahamiyat berishadi. Adiblar oz asarlarida vaqtni tasvirlash muammosini hal etishni dolzarb vazifalardan biri deb bilishadi. Haqiqatdan ham badiiy asarda vaqtni aks ettirish, ayniqsa tarixiy asarlarda tarixni yoritib bilish demakdir. Badiiy adabiyotda vaqtni aks ettirishning turli shakllari mavjud. M. Baxtin xronotopni romanlarda berilishini yo‘l, uchrashuv, qal’a, mehmonxonalar bilan bog‘liq deb hisoblasa, N. Gey esa soat, daryo, soya va asarning kompozitsion qurulishini asardagi vaqtning tasviri bilan chambarchas aloqadorligini ta’kidlaydi [2, 56-bet].

Adabiyotshunos A.To‘ychiyev qayd qilganidek: “XX asr nosirlari adabiy faoliyatini o‘rganish, ijodkor shaxsi va jamiyat, yozuvchi uslubi, voqelikni ifoda etish usullari, hayot haqiqati, tagma’no tasvirlar orqali pafos va badiiy g‘oyaning ifodalanishi kabi qator umumestetik muammolarni idrok etish hamda milliy tafakkurimizning yuksak namunasi bo‘lmish o‘zbek romanchiligining badiiy tahlil qilish, unga xos poetik unsur va vositalarni o‘rganish, janrdagi makon va zamon konsepsiyasini tadqiq etish shu kun adabiyotshunosligining muhim vazifalaridan biridir” [3, 3-4-betlar], - deb ta’kidlaganda, asosli qarashlarni bayon etgan edi. Chunki badiiy adabiyotning asosiy unsuri bo‘lgan makon va zamonning badiiy ifoda shakllari ham yangilanib, zamonaviy adabiyotda ham kompozitsion yaxlitlikni yuzaga chiqarishda etakchilik qilmoqda.

Ulug‘bek hamdamning “Muvozanat” romanida ham badiiy vaqt talqini, insonni o‘zligini anglashga, uni ruhiy-ma’naviy olamini talqin etishga zamin bo‘lgan: “Nonushtadan so‘ng Yusuf xotini va o‘g‘li Abdullajonni bog‘chaga kuzatib qaytarkan, yo‘l-yo‘lakay “uyga borsammi, yo‘qmi? – deya o‘ylandi. Axir, nima ham qilardim betonning ichida? Kun bo‘yi kitob o‘qib, televizor ko‘rib yotish jonga tekkan bo‘lsa. Holbuki, yoshim o‘ttiz behsdan oshdi” [4, 6-bet]. Talqinlardan shu narsani anglash mumkinki, Yusuf o‘z hayotiga nazar solishga, ma’lum vaqt oralig‘idagi hayotni sarhisob qilishga imkon beradi.

Adabiyotshunos A.Nasirov qayd qilganidek: “Badiiy asarlarda vaqtning tasviri tush bilan ham bog‘liq. Tarixiy asarlar ham badiiyat namunasi sifatida bundan mustasno emas. To‘g‘ri, roman qahramoni bo‘lmish tarixiy shaxslar tush ko‘rgan, uni o‘z xotiralarida qayd qilgan bo‘lishlari mumkin. Lekin qahramonlar tush ko‘rishsa, aksariyat hollarda, asosan muallifning badiiy niyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Ma’lumki, tushda ba‘zan kishi o‘z o‘tmishiga sayohat qilishi, o‘zining kelajakda amalga oshiradigan ishlarini, ishtirok qiladigan voqealarni ko‘rish, gohida butunlay notanish zamon va makonga borib qolishi mumkin. Har qanday tush ko‘radigan shaxs o‘zi yashab turgan davrdan boshqa bir davrga “sayohat” qiladi” [5, 46-bet].

Tahlil va natijalar. Darhaqiqat, faqat tarixiy asarlarda emas, zamonaviy asarlarda ham badiiy vaqt kategoriyasi birlamchi vosita sifatida e’tirof etilishi bejiz emas. Zamonaviy romanlardagi talqinlarda ham asar qahramonining tush ko‘rishi, uning qahramon taqdiri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishida ham, ijodkorning ma’lum bir ideyasi mujasssamlashgan bo‘ladi. “Yusuf cho‘chib hushiga keldi: Hammasi xayol, shirin xayol, - o‘landi u divanda yotgancha, - nahotki endi o‘sha tuyg‘lar qaytib kelmaydi, nahotki hayotim bundan buyon mana shunday samarasiz va zerikarli kechaveradi? Axir, qirchillama qirq yosh ostonasida nega bunchalalar abgorman, bunchalalar xo‘rlanganman. Kim meni shu kuyga soldi” [4, 6-bet]. Tasvirlardan ko‘rinadiki, qahramon hayotining turli qirralarini, o‘z hayot yo‘lini, umrning o‘tgan sarhadlarini taftish qilishga ega bo‘ldi.

Yusufning qalb istiroblari bevosita insonning ruhiy-ma’naviy olamini anglashga kengroq imkon beradi. Uning istiroblari cheksiz, ammo hammasiga chidashga majbur, hali oldinda murakkab hayot kutayotganligini tasavvur etish qiyinligini, u juda yaxshi anglab etadi. Ammo shunday bo‘lsa-da, o‘zini o‘zi taftish qilar ekan bu holatga kim solganligini, kum buncha xo‘rlayotganligini ich-ichidan sezar, lekin javobsiz sukunatni lozim ko‘rar edi.

Bolalikning yorqin xotiralalariga berilar ekan, inson olamining o‘ziga xosligini, turmush tarzini, murakkab hayotning qirralarini his eta boshlaydi, chuni uni anglashga, his etishga hayotning o‘zi majbur qilar edi. Yusufdagi insoniylik tamoyillari, odamlarning murakkab xarakterini anglashga imkon bermas edi. Chunki har bir davrning o‘z tamoyillari mavjud bo‘lib, ezgu niyatli insonlarni muhit asta-sekin bir chetga uloqtira boshlaganligini xayolan his etadi. Talabalikning eng murakkab va yodda qolarli damlari juda ko‘p bo‘lganidek, bularning barchasi Yusufning xayollarida aylana boshladi. Talabalikning sho‘x damlari, do‘stlarning sadoqatli yurishlari, yillar davomida unitilmas lahzalarga aylanib ulgurgan edi.

Yusufning talabalik davridagi do‘stlarida ham bir vaqtlar shunday insoniylik, go‘zal fazilatlar mujassamlashganligi ham bejiz emas edi. Davrning turli jihatlariga birgalikda javob berar, ammo yillar o‘tib begonalashish, uzoqlashish, tabiiy hol sifatida qabul qilinsa-da, Yusufdagi ma‘lum bir xarakter xususiyatlar davrning go‘zal lahzalari ekanligini unita olmasdi.

Asardagi talqinlarning matiqiy izchilligi xuddi shunday tasavvurlarni yuzaga chiqaradi: “Kuzning so‘lim kechasi edi. Boshlarida ulug‘vor shovullab daraxtlar mangu qo‘shiqclarini barilla aytar, oyoqlari ostida endi-endi to‘kilib, er yuzini hali qoplab ulgurmagan xazonlar mayin shitirlar, quloqlari tagida sarrin shaboda esib turar, yosh va baqquvvat vujudlari sharobning engil kayfidan mastona tebranib borardilar” [2, 6-7-betlar]. Yozuvchi aynan, nega kuz ramziga diqqat qilganligini ham nazardan chetda qoldirmaslik kerak, chunki Yusufning ruhiyatiga hamohang tarzda kuz talqini berilgan. Yusufning ruhiyatidagi tushkun kayfiyat, undagi ruhiy kechinmalarga uzviy bog‘liq holda ifodalangan. Metaforik talqinning badiiy funksiyasi juda mahorat bilan asar sujetiga singdirib yuborilgan.

“Muvozanat” romanidagi xronotop talqinlarining o‘ziga xosligi shunda ediki, asar qahramonlarining turli xarakter xususiyatlarini ochishga, ularning ruhiy-ma‘naviy olamini yoritishga xizmat qilgan. Shuning uchun adabiyotshunos olimi Bahor To‘rayeva bu haqida yozadi: “Epik zamon – mutloq o‘tmish, hozirgi kundagi real zamondan o‘tib bo‘lmas chegara bilan ajratilgan ajdodlar va qahramonlar zamoni. Epik janrga mansub asarlarda badiiy zamon (epik zamon) ko‘p qatlamli, zich-tig‘iz (o‘nlab yillarni real zamonning sanoqli kunlariga sig‘dirish) va murakkab bo‘ladi” [6, 28-bet].

Ta‘kidlanganidek, zamonning voqeligini asar sujetiga yoki kompozitsiyasiga singdirish, ijodkordan katta badiiy mahoratni talab etadi. Zamon va makon kategoriyalari badiiy funksiyani bajarar ekan, uning asosida qahramon hayoti, o‘tmishi, kelajagi, qalb kechinmalalari bilan uzviy bog‘lanig ketadi. Bunday talqinlar esa, “Muvozanat”, “Isyon va itoat” romanlarida ham juda teran talqin etilganligini kuzatish mumkin.

Zamon va makon kategoriyalarining badiiy funksiyasi haqida gap ketganda, asar sujetidagi voqealarni rivijoga yoki qahramonning turli badiiy qiyofasini yoritishga xizmat qilishi mumkin. Shu jihatdan, Yusufning bolalik yillaridagi bir voqelikka nazar tashlaylik, bunda bolalikning yorqin xotiralari, ularning yuksak olami, beg‘ubor yoshlik chog‘larining go‘zal onlari haqida mulohaza yuritishga imkon beradi: “Yusufning quvonchi ichiga sig‘masdi. Nahotki, u shu choqqacha huv anovi erda savlat to‘kib, xayolini uzoq-uzoqlarga olib qochib yurgan afsonaviy tog‘ - Ulug‘toqqa bugun borsa! Uning toshlariga qadam bossa, hatto shu erdan bulutlarga yondosh ko‘rinib turgan osmono‘par cho‘qqiga chiqsa!” [4, 11-bet].

Badiiylik qonuniyatiga ko‘ra, makon insonning turli ruhiy qiyofasini ochib berish bilan bir qatorda uning xarakterini ham shakllanishiga sezilarli ta‘sirini o‘tkazadi. Shuning uchun epik asarlardagi voqealar rivoji, qahramonlarning turga xil xarakterini shakllantirish uchun epik zamondan unumli foydalanish imkonini beradi. Zamonaviy epik romanlarda muallif ijodiy niyatidan, badiiy ideyasidan kelib chiqib, asar kompozitsiyasi, murakkab sujet qurilishi, badiiy

talqindagi zamonni turli xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi. Sjihatdan, badiiy vaqt kategoriyasi ham asar qahramonlarining turfa olamini ochishga xizmat qiladi. Romanda epik zamon aynan ma’lum bir voqelikni yoritishga, ularning turli makonda va zamonda yuzaga chiqishini ta’minlaydi. Badiiy zamonning turli kategoriyalari mavjud bo‘lib, asar qahramonlarining xarakterini shakllantirish bilan uzviy birlikda, ruhiy olamini ham yoritishga xizmat qiladi.

Badiiy vaqt talqinlari insonni anglashga, uning turli olamini ochib berishga xizmat qiladi. Zamon kategoriyasi makonni ham uzviylikda yoritishga xizmat qiladi. Badiiy qahramon harakatlanayotgan muhitni ham teran shakllantiradi. Bu esa Yusuf obrazining turli qirralarini badiiy bo‘yoqlar yordamida kitobxon ko‘z o‘ngida yanada yorqinroq chizilishiga xizmat qiladi. Vaqt Yusufning inson, shaxs, sifatida uning xarakterining shakllanishida va olamni, odamlarni anglashga imkon beradi. Davrning murakkab ziddiyatlari, Yusufning ham turli istirob iskanjalaridan olib o‘tadi. Tasvirlarga nazar tashlar ekanmiz, insonning o‘z hayoti, murakkab tamoyillari, do‘stlar o‘rtasida yuzaga kelgan yaxshilik, bir-biriga bo‘lgan mehr-muhabbatning yillar o‘tib, uzoqlashishlar, oddiygina rishtalarning qolishi ham bejiz emasligini yana-da teranroq his eta boshlashi ham bejiz emasdi.

Moziy haqida yozilgan, ayniqsa tarixiy shaxslar hayotini yoritishga bag‘ishlangan badiiy asarlarning syujet, kompozitsiyasining asosini qahramon yashagan vaqt tashkil qiladi. Badiiyat namunalaridagi vaqt qahramon hayotidagi asosiy voqealarni ikkinchi darajali, har kuni qaytariladigan voqealardan ajratib, muallif so‘z yuritayotgan zamonda obraz yoki tarixiy shaxs alohida diqqatga sazavorligini bildiradi.

Bir qaraganda, makon va zamon kotegoriyalari falsafiy termin, deb hisoblanadi, ammo badiiy adabiyotda har bir qahramon ma’lum bir makon va zamonda harakat etishi inobatga olsak, uning badiiy funksiyasi yanada teranlashadi. Uning zamiridagi turfa xil voqelikning badiiy ifodasidagi qarashlar, talqinlar inson ruhiyatining xarakterini ochib berishda ham etakchilik qilishi ma’lum bo‘ladi. Badiiy xronotop asarning turli o‘rinlarida ijodkor konsepsiyasiga asosan ifoda shaklini namoyon qiladi.

Adabiyotshunos A.Nasirov ta’kidlaganidek: “Badiiy asardagi metaforik vaqtning tasviri tush bilan ham bog‘liq holda tasvirlanish xususiyatiga ega. Tarixiy asarlar ham badiiyat namunasi sifatida bundan mustasno emas. To‘g‘ri roman qahramoni bo‘lmish tarixiy shaxslar tush ko‘rgan, uni o‘z xotiralarida qayd qilgan bo‘lishlari mumkin. Lekin qahramonlar tush ko‘rsa, aksariyat hollarda, asosan muallifning badiiy niyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi” [5, 44-bet]. Bu tushunchalarda, tarixiy romandagi vaqt konsepsiyasi haqida so‘z borsa-da, ammo barcha janrdagi asarlarga xos xususiyatdir. Shu jihatdan, epik asarlarda, bevosita roman janridagi asarlarda makon va zamonning badiiy talqinlarida esa, unson xarakterini shakllanishiga, uning ruhiy-ma’naviy qiyofasini talqin etishga asos bo‘lishi, tabiiy holdir. Makon va zamon kotegoriyalarining badiiy ifodasida insonning turli xususiyatlarini ochish bilan bir qatorda, makon yuz bergan, yuz berayotgan voqealar silsilasini umumlashtirish imkonini ham beradi.

Iste‘dodli adib Ulug‘bek Hamdamniung “Isyon va itoat” romanidagi makon va zamonning o‘ziga xos tamoyillari, insonni anglash, muhitning murakkab qirralarini his etish imkonini beradi. Adabiyotshunos olimi Bahora To‘rayeva qayd qilganidek: “Ob‘ektiv real zamonni aks ettiruvchi zamon tushunchasi konseptual yaxlit tizim sifatida nihoyatda murakkab bo‘lib, falsafa, fizika, teologiya va adabiyotshunoslikda zamon fonomeni to‘g‘risida turli nazariy-konseptual qarashlar, yondoshuv va talqinlar mavjud. Materiya hamisha harakatda mavjud. Harakat esa uslaksiz davomiylik bo‘lib, zamonning fizik mohiyatini belgilaydi” [6, 12-bet].

Ta‘kidlanganidek, mohiyat davrning zamonning xususiyatlarini o‘zida umumshtirib borsa, badiiy vaqt va makon konsepsiyasini muhit va insonni teranroq ilg‘ashga, uning butun murakkabliklarini his etishga imkon beradi. Shuning uchun adibning “Isyon va itoat” romanida zamonning dealektik birligi makonga uzviy bog‘lansa, xarakter shakllanishining tamoyillari esa, ruhiy istiroblar bilan o‘zaro dialektik birlikda namoyon bo‘ladi.

Yozuvchi tasvirlaganidek: “Qamoqxona tuynugidan tashqariga qarab turarkan, Akbar ustozning “Hikmat uqqanga gapirgin, bolam, yo‘qsa, har ikki tomonga jabr qilasan...” degan gaplarini, lof bo‘lmasa, minginchi bor xayolidan o‘tkazdi. Biroq afsuski, vaqtida bunga amal qilmadi. Endi esa mana, bir yildirki, alamini tortayapti. “Qiziq, ustoz o‘z o‘gitining uchunchi tomoni borligi haqida ham o‘ylab ko‘rganmikin? Axir johilga hikmat so‘ylab qo‘yib, uning jazosini olayotgan uchunchi tomon – men-ku!.. Bir oydan so‘ng o‘ttizga chiqaman. Etti uxlab tushunga kirmagandi o‘ttizinchi bahorni qamoqda qarshilash. Hyot qiziq ekan... yo‘q... shafqatsiz ekan” [7, 3-4-betlar].

Akbar qalbidagi istiroblarning yuzaga chiqishiga eng avvalo, o‘sha muhitning adolatsiz tamoyillari deb qaraydigan bo‘lsak, uning qarashlaridagi istiroblarning yuzaga kelishiga esa, davr muhiti, ya‘ni makon va zamonda ro‘y berayotgan voqealar silsilasini anglash mumkin. Akbardagi insoniy fazilatning asta-sekin bilan yovuzlik, insonga uning qilmishlariga nafrat hissini kuchayib borishi ham bejiz emas edi. Adolatsizlik qurboniga aylanib ulgurgan jizm o‘z ruhiyati bilan kurashadi, buning sababi ham muhitdagi tengsizlik va adolatsiz hukmning mavjudligi edi. Akbar ustozining o‘gitlarini xayolan jonlantirar ekan, uning qarashlarida asoslar mavjudligini inkor qilmagan holda, jamiyatdagi adolatsizliklarning yuzaga chiqishidagi sabablarni topa olmas, shu erga kelganda, xayollari chalkash-chulkash bo‘lib ketardi.

Yozuvchi asar qahramonining bu xususiyatlarini ruhiy kechinmalar asosida juda asosli talqin etgan: “Akbar cho‘chib uyg‘ondi. Tag‘in o‘sha tush. Tag‘in o‘sha o‘quvchi... Sadr, uning haqoratli so‘zlari, ko‘kragiga kelib urilgan mushtlari... Keyin shapaloq.. sud... Sudiyaning og‘zidan chiqqan shafqatsiz hukm: “uch yilga ozodlikdan mahrum etilsin!” Har safar ana shu “mahrum etilsin!” degan so‘zlardan keyin Akbar “Yo‘q, yo‘q, yo‘q!” deya baqirib uyg‘onib ketadi va hushuga kelgach ham uni takrorlayveradi: “Yo‘q, yo‘q, yo‘q! Axir bu shafqatsizlik, axir bu adolatsizlik, axir bu...” [7, 4-5-betlar].

Achchiq qismatning taqdirning shafqatsiz o‘yinlarini hazm qilaolmaslikning zamirida ruhiy istiroblar, qiynoqlarning kuchayib borishi kuzatiladi, ammo hayotning bu shafqatsizligi va adolatsizligining zamirida ham inson uning fazilatlarini mujassamlashgan. Sudiya qarata

“adolatsizlik” – degan qarashlarida o‘sha davr muhitiga, uning adolatsiz hukmiga nisbatan ichki va tashqi bir isyonning mujassamlashganligini kuzatish mumkin. Axir, insonning qadri, uning qiymati shu darajada “psat”ga urilgan muhitdan yana “nima”ni kutish mumkin ekanligini juda kech anglashga intiladi, ammo bu tushunchani zamirida shafqatsizlik, adolatsizlik, haqsizlik, oddiy insonning qadr-qiymatini, ori-g‘urini paymol etilishini kuzatish mumkinligini his etadi, amm bu qarashlarni o‘z ruhiyatidagi kechinmalar bilan inkor ham qiladi: “Sudni haqorat qilganing uchun yana qo‘shib berishim mumkin” degandi. Akbar esa o‘zini qo‘yarga joy topolmay, o‘tirgan o‘rnini jon-jahdi bilan mushtlagan edi. So‘ng ana shu erdan hammaning ko‘z o‘ngida, ayniqsa, o‘z o‘quvchilarining oldida qo‘liga kishan solib etaklab ketishgandi” [7, 5-bet].

Talqinlarga nazar solar ekanmiz, Akbarning tushlarida ham bu jarayon o‘z igodasini topganligiga shuba qilinmaydi. Makonda yuz bergan voqelik, zamonda namoyon bo‘lmoqda, Akbar qalbidagi istiroblarning iskanjasida, insonning ruhiy ma’naviy olamidagi murakkabliklar yuzaga chiqadi. Adolatsizlik, haqsizlikning qurboniga aylangan inson fojialariga ham yana o‘sh muhit, makon va zamonning tala-to‘plari sababchi bo‘lganligini his qilish mumkin.

Akbar qalbidagi istiroblarning istiroblarning zamirida inson fojiasi mujassamlashganligini kuzatish mumkin. Uning qalb kechinmalaridagi ziddiyatlarning asosida insonni tushunish, uni inkorb etish holati mavjud. Agar o‘z o‘quvchisining bir shapoloq urgani uchun shunday jazoga mahkum etilganini inobatga olsak, uning zamirida adolatsizlik bilan bir qatorda, shafqatsizlikning eng ayanchli holatlari ham namoyon bo‘ladi. Axir, Sadrning otasi Akbarga nisbatan haqsizlik qilgan edi, ammo adolatli jamiyatning sudi ham uning tarafini oladi. Xuddi shu nuqtada Akbarning nafratini, uning nohaq hukum chiqarilganligiga yan bir bor ichonch hosil bo‘lishiga imkon yaratiladi: “-Sadrning otasini bilmasmiding, uchiga chiqqan firibgar, mutahham. Bolasi ham shu shunday-da. Ular atayin ham shunaqa majora qidirib yurishadi. Sen esa shartta ilinib o‘tiribsan. – Ha ustoz, buni keyin... pul talab qilishganda tushundim. Shunda bergan arizamizni qaytarib olamiz deyishgandi. Men bir so‘m ham bermadim” [7, 7-8-betlar].

Inson tafakkur tarziga ega bo‘lgan davrdan boshlab, adolatsizlik, haqsizlik bilan kurashib keladi, ammo uning chegarasini topa olmaydi, shuning uchun istiroblar iskanjasida yashashga mahkub bo‘ladi. Akbardagi insoniylik fazilatlarini o‘rnini keyinchalik shafqatsizlik egallab boradi. Uning qalbidagi isyonning chegarasi yo‘q edi, ammo qachondir itoat sari qadam tashlashi tabiiy hol edi. Shu jihatdan ham romanda ilgari surilgan talqinlar asosida, badiiy makon va zamonning turli qirralarining ifodasi, insonning ruhiy-ma’naviy olamidagi evrilishlarni ham yuzaga chiqishiga imkon beradi.

Shuning uchun ham, makon va zamonning badiiy ifodasi asardagi mavjud tasvir ob’ekti, muallif qarashlariga hamohang tarzda shakllantiriladi. Bu esa asardagi qahramonlarning qanday makon va zamonda harakatlanayotganindan, undagi o‘ziga xosliklarni teranroq anglashga imkon beradi. Asardagi obtrazlar olamiga nazar solar ekanmiz, makon va zamonning turli xususiyatlardan istirob chekkan inson qismatining guvohi bo‘lamiz. Talqinlardagi ifoda shakli

esa adabiy olam manzarasini teran anglashga, asosli xulosalar chiqarishga zamin hozirlaydi. Shuning uchun ham, talqinlardagi kurashlar, inson ruhiy istiroblari barchasi ma’lum bir zamon va makonda yuz berishi bejiz emasde, degan taassurotni uyg‘otadi.

Umuman olganda, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealar makon va zamonda kechadi, shunga ko‘ra adabiyot nazariyasida “badiiy vaqt” kategoriyasining o‘ziga xos badiiy funksiyasi mavjudki, bu esa obrazlar olamini, uning turga xil xarakter xususiyatlarini yoritishga asos bo‘ladi. Har qanday badiiy asarda zamon va makon o‘ziga xos, betakror o‘ringa ega. Chunki bu kategoriyalarsiz asarning syujeti, kompozitsiyasini tasavvur qilish qiyin. Axir har qanday badiiy obraz ma’lum bir zamon va makonda harakat qiladi, bu esa uning badiiy funksiyasini reallashtiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. Адабий асар. – Тошкент, Фан, 1978. – 416 бет.
2. Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. Монография. – Тошкент, “Mumtoz so‘z”, 2009. – 152 бет.
3. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – Москва: Художественная литература, 1986. – 544 с.
4. Ҳамдам Улуғбек. Мувазанат. Роман. – Тошкент, “Минҳож” нашриёти, 2004ю – 200 бет.
5. Nasirov A. Badiiy vaqt talqini va xarakter ifodasi. Ma’lumot uchun qarang: Badiiylik va hayotiy haqiqat (“Yulduzli tunlar” va “Ona lochin vidosi” romanlari misolida). Monografiya. Turkiya, Istanbul, KESIT, 2019. – 139 bet.
6. Тўраева Б. Замонавий романларда хронотоп поэтикаси. Монография. – Тошкент, “EFFECT-D”, 2022. – 288 бет.
7. Ҳамдам Улуғбек. Исён ва итоат. Роман. – Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2003. – 140 бет.